

УДК 343.971:323.14

Н. О. Прібиткова,

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності Харківського
національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7944-5712>

ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ ПОШИРЕННЯ РАСИЗМУ ТА КСЕНОФОБІЇ

Розглянуто поняття расизму та ксенофобії. Висвітлено та охарактеризовано основні складові культурно-психологічних факторів поширення злочинів на ґрунті ненависті.

Ключові слова: расизм, ксенофобія, злочинність, культурно-психологічні фактори.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасного світу є подолання расизму та ксенофобії, оскільки ці явища посилюють соціальну напруженість у суспільстві, є потужним фактором зростання деструктивної агресивності, насильницької злочинності, так званих злочинів ненависті. Особливо гостро зазначена проблема постає в регіонах із поліетнічним складом населення, де характер міжнаціональних відносин відіграє важливу роль у системі соціальної комунікації та політичних відносинах.

Згідно з даними Держкомстату України, кількість іноземців у нашій державі має тенденцію до зростання [1]. Сам факт проживання іноземців у будь-якій державі обумовлює виникнення проблем взаємодії з місцевим етносом (етносами). І коли погіршується соціально-політична або економічна ситуація, взаємини з «чужими» набувають рис культурної, етнічної, мовної, релігійної або іншої ксенофобії в умовах загостреної конкуренції за «простір життя».

За статистичними даними Генеральної прокуратури України, за період 2013–2015 рр. потерпілими від злочинів стали 5539 іноземних громадян, але тільки 1395 проваджень за цими фактами були направлені до суду з обвинувальними актами [2, с. 126]. Проте більшість злочинних проявів расизму та ксенофобії залишається поза офіційною статистикою правоохоронних органів.

Спалахи ненависті та нетерпимого ставлення до представників суспільства, які відрізняються кольором шкіри, формою очей, національністю, релігійними переконаннями, часто обумовлені закономірними явищами, наприклад, перенаселенням території, неконтрольованою міграцією, загостренням релігійного протистояння тощо. Утім, самі собою економічні, політичні чинники соціогенези є індиферентними відносно расизму та ксенофобії. Неодмінною проміжною ланкою в системі детермінаційних зв'язків між ними є культурно-психологічні фактори. Їх виявлення, опис, пояснення є невід'ємними

елементами у стратегії протидії расизму та ксенофобії як на національному, так і на регіональному й міжнародному рівнях.

Стан дослідження. Дослідженню проблеми поширення расизму та ксенофобії в Україні присвячені праці таких учених, як О. М. Бандурка, А. А. Габіані, Я. І. Гілінський, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, Д. О. Кобзін, В. М. Кудрявцев, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, Д. О. Назаренко, І. М. Осика, Н. В. Панін, О. К. Смірнов, С. Ю. Стачекас, Ю. А. Тищенко та ін. Визнаючи суттєвий внесок цих науковців у розроблення заявленої проблематики, все ж зауважимо, що їхні напрацювання мають переважно фрагментарний характер, не вирізняються комплексністю, не охоплюють новітніх аспектів проявів нетерпимості, що виникли на ґрунті інформаційного та військового протистояння України зовнішньої агресії. Аналіз наукових праць дає змогу зробити висновок про необхідність проведення подальших досліджень у цьому напрямі. Особливої уваги заслуговують культурно-психологічні фактори расизму та ксенофобії в Україні.

Метою статті є характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічні дослідження проблем расизму та ксенофобії почали проводитися порівняно нещодавно. Поштовхом для цього стали події минулого століття, коли людству довелося пережити пароксизми нетерпимості та насильства, безпрецедентні за масштабами та формами, ще й підкріплені квазі-науковими догматами. У контексті нових глобалізаційних викликів і проблем сьогодні спостерігається своєрідний «ренесанс» цієї проблематики не лише на пострадянському просторі, а й у світовому масштабі.

Термін «ксенофобія» лише в останні роки увійшов до нашого життя. Але, незважаючи на загальносвітову актуальність означених проблем і широку вживаність цього терміна, на сьогодні не існує його загальноприйнятого визначення в міжнародних та вітчизняних нормативних документах. Дослідники небезпідставно вказують, що категорія «ксенофобія» продовжує залишатися розмитою та має досить обмежені аналітичні можливості [3, с. 109]. Ксенофобію зазвичай розуміють як страх або ненависть до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного; сприйняття чужого як незрозумілого, неосяжного, а тому небезпечного та ворожого [4, с. 216]; негативну установку, ірраціональний страх і ненависть до чужинців [5, с. 3]. Так чи інакше, джерелом ксенофобії є страх перед представниками інших груп людей. Ідеологічна обробка цього неусвідомленого почуття призвела до появи расизму – сукупності концепцій, основу яких складають положення про фізичну або психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив расових відмінностей на історію та культуру суспільства.

Деякі науковці вважають, що поширенню ксенофобії сприяють такі психологічні чинники, як відчуття незахищеності, вразливості,

відсутність можливостей до самореалізації, депресивні стани. Всі ці особистісні стани компенсуються за рахунок переносу негативної енергії із себе на інших. Саме умовно «інші» (подібна дихотомія відбувається легше, якщо більше фіксується візуальних, очевидних відмінностей між соціальними групами) звинувачуються у всіх бідах і нещастях, вважаються джерелом усіх проблем. Таким чином аутоагресія трансформується в агресію, спрямовану назовні, та може проявлятися в активній або пасивній формах. При цьому інтенсивність особистісних переживань буде впливати на силу ксенофобних проявів. Наявність останніх змінює і саму людину, яка їх продукує. Зростає конфліктність, кількість негативних емоційних станів, людина прагне ізолюватися від неприємної для неї категорії осіб або ж від соціуму в цілому, через що почувається самотньою, і це у свою чергу призводить до зростання тривожності – одного з базових джерел агресії. Людина, яка є ксенофобом, має дуже жорсткі межі сприйняття осіб, яких вона відносить до чужинців. Для неї вони втрачають персоніфікований характер і розглядаються узагальнено, згідно з наявними стереотипами, не як особистості, а як представники ворожої категорії. Ксенофоб свою групу сприймає завжди позитивно, а чужу – негативно, не зважаючи на об'єктивний стан речей, і внутрішньо-груповий фаворитизм набуває загострених форм [6; 7].

Расизм – це світогляд, а також політичні теорії та практики, які на ньому ґрунтуються і засновані на уявленні про поділ людей на біологічно різні групи на основі видимих особливостей зовнішності (колір шкіри, структура та колір волосся, риси обличчя, будова тіла тощо), тобто на різному ставленні до людей та їх спільнот залежно від їх приналежності до цих груп (рас) [8, с. 1136]. Як різновид ксенофобії расизм є ірраціональною, але природною реакцією людей на чуже та невідоме.

Оскільки в основі расизму та ксенофобії як на індивідуальному рівні, так і на рівні масових асоціальних практик знаходиться феномен страху, варто акцентувати увагу саме на їх культурно-психологічних факторах. Останні, перебуваючи в єдності із соціально-економічними, загострюють деформаційні процеси в різних формах суспільної свідомості, перш за все в моральній, політичній та правосвідомості [9, с. 127].

У структурі суспільства культурно-психологічна підсистема має особливе функціональне навантаження. Як зазначав Ф. Бродель, ця підсистема включає в себе всі прояви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, що забезпечують взаємодію людей (за [10, с. 412]). Тому саме на ідеологічні й інституційні компоненти культурно-психологічної підсистеми суспільства лягає фундаментальне функціональне навантаження щодо збереження власне соціальних підстав співіснування тієї чи іншої групи людей у межах певних кордонів, а також забезпечення прогресивного розвитку суспільства через відповідальне розкриття конструктивного потенціалу

кожної особистості. Завдяки життєздатності неформальних (моральних, релігійних й інших) норм, культурних традицій, естетичних уподобань, духовних засад загальносоціального дискурсу та колективно-несвідомих, архетипічних переживань забезпечується поступальність розвитку суспільства, взаємозв'язок поколінь.

Особливо гостро проблемні зони культурно-психологічної підсистеми суспільства проявляються у кризові періоди та водночас зумовлюють їх. Вони, крім очевидних буденно-супутніх ознак різних соціальних конфліктів (аномії, культурного відчуження, так званого чужинського впливу тощо), набувають девіантогенного значення. Навіть більше: як свідчить новітня українська історія, проблеми культурно-психологічного характеру здатні перетворюватися на загрози національній безпеці. Вони можуть бути успішно використані для маніпуляції суспільною свідомістю, слугувати дійсним чи уявним джерелом соціальної напруженості та підставою (або ж квазіпідставою) для протистоянь різних груп населення. Не вдаючись, однак, до ґрунтового аналізу вельми широкого спектра питань, пов'язаних зі змістом, видами, причинами деформацій суспільної свідомості, моральності, вадами освіченості та світоглядних засад генеральної пасіонарності, акцентуємо увагу лише на тих із них, які, на нашу думку, мають найбільш виражений вплив на поширення расизму та ксенофобії [11, с. 110].

Серед низки культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії звертає на себе увагу фактор поглибленого правового, морального та політичного нігілізму. Це означає, що не лише зневажливе, нівелююче ставлення до права, інституту правосуддя, інших інституційних і нормативних складових соціодинаміки з боку населення сприяє відтворенню злочинів, передбачених ст. 161 КК України, як найбільш чутливих індикаторів стану феномена ненависті. Роль державних службовців у цьому процесі є не менш значущою. Мовчазне потурання, а часто й активне сприяння дискримінаційним практикам лише сприяють закріпленню ксенофобських установок у глибинних шарах масової свідомості [12, с. 90].

Також слід акцентувати увагу на: а) зростаючій соціальній напруженості в українському суспільстві, яка виявляється не лише в настроях, а й у діях: активізації діяльності суспільних рухів та екстремістських організацій, стихійних і організованих мітингах, демонстраціях, страйках та інших формах громадянської непокорі [13, с. 171]; б) значній дисфункції інститутів сім'ї та освіти у справі виховання високих моральних якостей особистості та утвердження духу толерантності. Роль родини, школи, системи середньої спеціальної та вищої освіти у процесі морального виховання сучасної молоді – неоднозначна, наявні суттєві недоліки, прогалини. Визнаючи догматичність виховання минулих років, її головним позитивним ефектом було залучення молодих людей до соціально корисних видів діяльності – спорту, культурного дозвілля, самоосвіти тощо. Сьогодні ж цей ефект

практично зник, а зазначені сфери в основному комерціалізувалися, стали недоступними значному прошарку населення з незначними доходами. Це підживлює розбещеність потреб, примітивізм інтересів, слабкість особистісного розвитку, агресивність, ресентимент.

Зауважимо, що базовим структурним компонентом поширення расизму та ксенофобії є негативна соціальна установка, яку можна уявити як відносно стійку в часі систему поглядів, уявлень про соціальний об'єкт чи подію (когнітивний блок), сукупність пов'язаних із ними емоційних станів (емоційний блок), що схиляють до відповідних дій (поведінковий блок). Провідною негативною установкою в механізмі ксенофобії є упередження, тобто негативне ставлення до представників будь-якої соціальної групи, обумовлене лише їх належністю до цієї групи [14, с. 217].

Когнітивний компонент установки включає в себе досвід, знання, переконання, уявлення, інші інтелектуальні елементи, сформовані в результаті соціального пізнання, зокрема усвідомлену індивідами «відмінність» між «нами» і «ними», яка базується на розрізненні, дуальній опозиції «свої/чужі». Важливе місце у такому протиставленні належить когнітивним елементам, що використовуються для категоризації соціального світу. І хоча в кожній людині чи групі є свої системи чужорідності, всі вони забезпечуються єдиним психологічним механізмом виділення розбіжностей та протиставлення. Д. Майєрс, аналізуючи дослідження в царині сприйняття людьми схожостей і відмінностей між ними, доходить таких висновків: «Оцінюючи людей, ми схильні перебільшувати схожість всередині групи та відмінності між групами; сам поділ на групи часто спричиняє ефект внутрішньо-групової гомогенності – відчуття, що “всі вони на одне лице” та суттєво відрізняються від “нас”; природним наслідком цих процесів є надання переваги своїй групі» [15, с. 281].

Емоційний компонент ксенофобських установок представлений через категорію ворожості. Ворожість – це комплексна афективно-когнітивна риса або орієнтація особистості, що складається з різних емоцій, драйвів та афективно-когнітивних структур. К. Ізард відзначає, що в ситуації фрустрації може формуватися комплекс негативних емоцій, така собі тріада ворожості, до складу якої входять емоції гніву, відрази та презирства [16, с. 240]. Саме внаслідок активзації цієї тріади виникають почуття ненависті та неприязні, притаманні суб'єкту ксенофобії. Ворожість може корелюватися з емоцією страху, яка є одним із патернів тривоги та приносить у ставлення ксенофоба до «чужаків» найбільший елемент ірраціональності (маємо на увазі фобічний страх). Страх обмежує сприйняття суб'єкта, робить мислення більш вузьким за шириною та більш ригідним за формою, внаслідок чого спрацьовує так званий ефект «тунельного сприйняття».

Також ворожість досить часто включає в себе уявлення та фантазії, пов'язані з нанесенням шкоди об'єкту ворожості, які, однак, не обов'язково втілюються в реальні агресивні дії. І, незважаючи на

схожість експресії, ворожість ще не є агресією, а є лише складним мотиваційним станом, що підвищує її вірогідність, оскільки можна поводити себе агресивно і не відчувачи ворожості. Відповідно, на думку Н. О. Ратиної та М. В. Кроз, агресивні прояви ксенофобії є наслідком саме ворожої агресії (автори використовують класифікацію С. Фішбаха щодо поділу агресії на інструментальну та ворожу) – прояву негативного ставлення до жертви та бажання зашкодити їй або спричинити страждання [17, с. 11].

Р. Берон і Д. Річардсон відзначають, що безпосереднє відношення до агресії має схильність індивіда до упередженої атрибуції ворожості, тобто приписування ворожих намірів, недоброзичливості іншим, коли цього насправді не існує. [14, с. 198]. Також учені аналізують дослідження щодо джерел агресії стосовно «чужинців», серед яких вагоме місце належить мотиву уявного конфлікту інтересів із цією групою. Під час усвідомлення наявності такого конфлікту індивіди починають дегуманізувати членів «чужої» групи, знаходити в них недоліки, вважати, що існує міцна, нездоланна межа між ними та «чужинцями», обумовлена ціннісним протиріччям. Відповідно уявний конфлікт інтересів безпосередньо впливає на ступінь агресивних проявів стосовно представників таких груп.

Расистські та ксенофобські установки підтримуються негативною стереотипізацією свідомості. Під соціальним стереотипом зазвичай розуміють спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і стійкий образ певної соціальної групи чи спільноти, що легко поширюється на всіх її представників [18, с. 30]. Стереотипи відіграють важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації певної групи, вони дуже рано засвоюються, важко корегуються, є грубими і недиференційованими, легко проявляються та стають більш вразливими і ворожими у момент передконфліктності. І хоча механізм стереотипізації діє на різних рівнях і щодо різних соціальних об'єктів, асоціативними супутниками стереотипів є виділення груп за расовими, етнічними, географічно-територіальними, рідше гендерними та віковими критеріями.

Негативну стереотипізацію свідомості значною мірою формують засоби масової інформації. Вияви нетерпимості до іммігрантів у мас-медіа стали поганою звичкою, до якої вдаються не тільки маловідомі, а й популярні видання й телеканали, які позиціонують себе демократичними та ліберальними. Намагаючись здобути популярність і заради збільшення аудиторії споживачів інформації, журналісти та редактори часто ігнорують певні норми професійної етики й розмовляють із суспільством мовою з очевидними ознаками ворожнечі, досить часто публікують матеріали, які завуальовано викликають неприємне ставлення до іноземців, чим провокують суспільство та владу на дискримінацію: як пересічний громадянин, так і чиновник починають вірити, що іммігранти – це потенційна загроза, а тому певні обмеження їх прав є благом для кожного українця окремо і для

всього суспільства в цілому. Наприклад, у ЗМІ набуває сталості тенденція до вживання таких термінів, як «кавказька мафія», «злочини осіб циганської національності», «азіатські злочинні угруповання» тощо. Такі вислови не лише некоректні та неприпустимі, але й часто призводять до спекуляцій з боку радикально налаштованих прибічників неонацистського та націоналістичного спрямування [19, с. 31].

Підсумовуючи, зауважимо, що викладені положення щодо культурно-психологічних факторів расизму та ксенофобії лише пунктирно окреслюють той широкий і глибинний пласт девіантогенних соціальних проблем, що відтворюються на рівні колективних, персональних і трансперсональних практик. Тому запропоновані в цій роботі позиції варто розуміти як запрошення до міждисциплінарної наукової дискусії, адже культурно-психологічні фактори расизму та ксенофобії, перебуваючи в єдності із соціально-економічними, формуються в надрах трансформації суспільної свідомості і, перш за все, моральної, політичної та правової її форм. Тож подальші напрями досліджень вбачаються у розширенні уявлення про криміногенно детермінаційну роль різних форм суспільної свідомості, їх станів і конфігурацій, кореляцій з культурними, політико-правовими процесами, змінами в дискурсі тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Туристичні потоки // Державна служба статистики України : офіц. сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/tyr/tyr_u/potoki2006_u.zip (дата звернення: 04.09.2017). 2. Пазинич Т. А. Щодо проблем розслідування злочинів, які вчинюються на ґрунті расизму та ксенофобії, і шляхів їх подолання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. Вип. 2 (2). С. 125–129. 3. Явір В. А. Суспільно-політичний вимір та правові механізми протидії ксенофобії в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05. Київ, 2008. 221 с. 4. Большая российская энциклопедия: в 30 т. Т. 16 / отв. ред. С. Л. Кравец ; глав. ред. Ю. С. Осипов. М.: БРЭ, 2010. 751 с. 5. Солдатова Г. У., Макаручук А. В. Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии. М. : Генезис, 2006. 256 с. 6. Ставицький О. О. Гандикапізм як форма ксенофобії // Сайт Ставицького Олега Олексійовича. URL: http://stavitskyi.at.ua/publ/gandikapizm_jak_forma_ksenofobiji/1-1-0-28 (дата звернення: 04.09.2017). 7. Муравьев А. Ксенофобия: от инстинкта к идее. *Отечественные записки*. 2004. № 4 (19). URL: <http://www.strana-oz.ru/2004/4/ksenofobiya-ot-instinkta-k-idee> (дата звернення: 04.09.2017). 8. Універсальний словник-енциклопедія / голов. ред. ради М. Попович. 2-ге вид., допов. Київ : ПВП Все увито ; Львів : ЛДКФ Атлас, 2001. VII, 1575 с. 9. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Харків : Диска-плюс, 2013. 524 с. 10. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. : в 3 т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. 2-е изд. М.: Весь Мир, 2006. 592 с. 11. Лагода К. О. Невиконання судового рішення: кримінологічна характеристика та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 230 с. 12. Прібиткова Н. О. Характеристика основних факторів поширення расизму і ксенофобії як фонових для злочинності явищ в Україні. *Право і Безпека*. 2016. № 2 (61). С. 88–93. 13. Бузовський І. В. Соціальна напруженість і тривожність у

контексті діагностики суспільних конфліктів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. № 3. С. 169–176. **14.** Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб. : Питер, 2001. 352 с. **15.** Майерс Д. Социальная психология: интенсивный курс : пер. с англ. 4-е международ. изд. СПб. ; М.: Прайм-Еврознак ; Олма-Пресс, 2004. 510 с. **16.** Изард К. Э. Психология эмоций / пер. с англ. А. Татлыбаева. СПб.: Питер, 1999. 464 с. **17.** Кроз М. В., Ратинова Н. А. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии. М. : Academia, 2005. 52 с. **18.** Горбачова О. В. Протидія проявам ксенофобії органами внутрішніх справ: соціально-технологічний аспект : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2012. 233 с. **19.** Мова ворожнечі та інші підводні камені – як це відбувається у ЗМІ // Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі, як зброя для правої риторики) / Проект «Без Кордонів» ; Центр «Соціальна дія». Київ : ФО-П Бурбулевич З. І., 2011. С. 29–37.

Надійшла до редколегії 25.09.2017

Прибыткова Н. А. Характеристика культурно-психологических факторов распространения расизма и ксенофобии

Рассмотрены понятия расизма и ксенофобии. Освещены и охарактеризованы основные составные культурно-психологических факторов распространения преступлений на почве ненависти.

Ключевые слова: расизм, ксенофобия, преступность, культурно-психологические факторы.

Pribytkova N. O. Characteristics of cultural and psychological factors of spreading racism and xenophobia

Some problems of determination of racism and xenophobia as background phenomena for crime have been analyzed. The concept of racism and xenophobia has been considered; the cultural and psychological factors of their distribution have been highlighted and characterized.

It has been noted that among a number of cultural and psychological factors of the spread of racism and xenophobia, the factor of in-depth legal, moral and political nihilism attracts attention. This means that not only dismissive, equal attitude to the law, the institute of justice, other institutional and normative components of socio-dynamics by the population contributes to the reproduction of crimes under the Art. 161 of the Criminal Code of Ukraine, as the most sensitive indicators of the state of the hatred phenomenon. The role of state officials in this process is no less significant. Silent sympathy, and often active support for discriminatory practices, only assist to consolidate xenophobic installations in the deep layers of mass consciousness.

The basic structural component of spreading racism and xenophobia is the negative social setting – a system of views, ideas about a social object or event (cognitive unit), a set of emotional states associated with them (emotional unit), predisposing to the corresponding actions (behavioral unit). The prevailing negative setting in the mechanism of xenophobia is the bias, that is, the negative attitude towards representatives of any social group, solely due to their membership in this group. Racist and xenophobic

settings are supported by the negative stereotyping of consciousness, which is largely formed by the mass media.

Since the phenomenon of fear is the basis of racism and xenophobia at the individual level and at the level of mass asocial practices, the author precisely focuses on their cultural and psychological factors. Being in the unity with the socio-economic ones, the latter intensify the deformation processes in various forms of social consciousness, especially in moral, political and legal awareness. Therefore, their detection, description, and explanation are integral elements of the strategy for combating racism and xenophobia, both at the national, regional and international levels.

Keywords: racism, xenophobia, crime, cultural and psychological factors.

